

Bilişsel Dilbilim, Dil Ulamları ve Türkçe Eylemlerin Kavramsal Yapısı ile İlgili Gözlemler

Deniz Zeyrek
Orta Doğu Teknik Üniversitesi

I. Giriş

Ad, eylem gibi dil ulamlarının nasıl tanımlanması gerektiği ve ne tür sözcükler içerdiği gibi konular, geleneksel dilbilgisinin oldukça önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Çağdaş dilbilim kuramlarının ise sözcüklerin sınıflandırılmasıyla doğrudan doğruya uğraştığını söylemek zordur, ama kuramların dil ulamlarına nasıl yaklaştığı merak edilerek yapılan bir incelemede, kuramlar arası farklılıklar görülebilmektedir. Bu farklılık kendi içinde bir amacı olan bir uğraş olarak değil, dilbilim yaklaşımlarının dil olgularını nasıl anladığını ortaya çıkarabilecek, dolayısıyla dilin ne olduğunu aydınlatacak önemli bir araştırmanın bir parçası olarak görülebilir. Bu yazıda dil kuramları kapsamlı bir biçimde araştırılmayacağı ve ulamların her biri ayrıntılı olarak ele alınamayacağı için böyle bir sonuca varmak amaçlanmamaktadır; kaldı ki böyle bir araştırma kısa bir makalenin sınırlarını aşacak kadar kapsamlıdır. Yazıda bir kaç dil kuramına bir kaç tümceyle değinilecek, ve bu kuramların ulamlara nasıl baktığını kabaca ortaya çıkarmak amaçlanacaktır. Yazıda belli bir dil kuramı (bilişsel dilbilim) ana çizgileriyle tanıtılacak ve bu kuramın ad ve eylem ulamlarını kendinden önceki çoğu kuramdan farklı olarak, dilin kavramsal yönüne değinerek nasıl açıkladığı özetlenecektir. Yazı büyük ölçüde tanıtım amacı taşımakla beraber, sözü edilecek terim ve kavramların ışığında¹, dil ulamlarının genel olarak da dilin ne olduğu konusuna dolaylı bir biçimde değinilecek, en azından kuramın bu konuya değin görüşleri veya sezdirimleri ortaya çıkarılacaktır.

Bilişsel dilbilimin ana çizgileriyle tanıtılacağı bu yazıda, Türkçede eylem ulamının bazı kavramsal yönlerine de değinilecektir. Yazı bir ön çalışma ve konuya giriş niteliği taşıdığından, Türkçede eylemin anlamsal/kavramsal yönünü

bütünüyle ortaya çıkarmak amacını gütmemektedir. Verilen kısıtlı sayıdaki örneklerde, tanıtılan yaklaşımın Türkçeye dar bir alanda, küçük bir uygulaması yapılmaya çalışılmaktadır.

Dil ulamları

Dil ulamları üstünde yapılan çalışmaları kabaca ikiye ayırabilir, ve biçimbirimsel ve sözdizimsel yaklaşımlardan söz edebiliriz (bkz. Hopper ve Thompson 1984: 703-704). İlk yaklaşıma örnek olarak geleneksel dilbilgisini verebiliriz. Burada eylem ulamı, kişi, zaman ve kipe, ad ulamı ise durum ve sayıya göre çekilen birimler olarak tanımlanır; bu yaklaşımlarda eylemin veya adın ne olduğu biçimbirimsel yapılarla kısıtlanmaktadır. Eski çağlardan beri yaygın olan bu görüşe karşın, Dionysus Thrax'ın anlambilimsel yaklaşımını unutmamak gerekir. Eski Yunanlı dilbilimci, dil ulamlarının anlambilimsel sınıflarla bağlantılı olduğunu farketmiştir (bkz. Robins 1967: 30-31). Eski çağlardan günümüze uzanan bir başka yaklaşım olan sözdizimsel yaklaşım, sözcük sınıflarının hangi sınıflarla birbirlerinden ayrıldıklarını tartışır ve bunu yaparken ulamların tanımını da yapmış olur. Örneğin ad ve eylem ulamlarının özne ve yüklem ayrımıyla eşleştirilebileceğini söyler.

Sözdizimsel görüş açısından hareket eden çağdaş yapısal dilbilimde, özellikle Chomsky (1957) 'de önerilen yüzey yapı kurallarında, ad ve eylem ulamları (sıfat ve tanımlık gibi ulamlarla birlikte) bir dizi yeniden yazma kuralı içerecek biçimde yeniden tanımlanmıştır. Yeni bir dilbilim kuramı önerilirken ortaya çıkarılan bu kurallarla yapılmak istenen, aslında sözcük sınıflarını yeniden tanımlamak değildir. Burada amaçlanan, belli bir sınıflamayla elde edilen bir dizi kuralın dildeki kabul edilebilir tümceleri içeren nitelikte olması konusudur. Yeni bir tanımlama önermeyi amaçlamamakla birlikte, bu görüşe göre bir biçimin hangi ulamın üyesi olduğu, dilbilgisi kurallarının soyut dizgesi tarafından belirlenmektedir (Lyons 1967: 150-151; Langacker 1987a: 54). Chomsky (1957, 1965)'nin öncülüğünü yaptığı ve üretimci-dönüşümsel dilbilgisi olarak anılan bu kuramda ulamların sözdizimsel ölçütlere göre değerlendirildiğini daha açık bir biçimde görmek için eylem için önerilen altbölümleme kurallarından söz edilebilir. Bu kurallar, anadili konuşucusunun sezgi ve yargılarının bir parçası olan sözcük bilgisinin bir bölümünü oluşturur ve eylemleri tanımlar. Buna göre eylemler bir eylem öbeğinin içinde ortaya çıkar ve eylemi tanımlayan bu öbeğin türüdür. Örneğin İngilizcede *meet* (karşılaşmak) şöyle tanımlanır: E, [____ AÖ]. Bu formül *meet* eyleminin sağında bir ad öbeği bulunduğuna işaret ederek eylemin geçişli yapısını ortaya çıkarmaktadır.

Çağdaş dilbilimin diğer önemli kuramı olan Yönetim ve Bağlama kuramında eylem, öznelik yapısı açısından tanımlanmaktadır. Bu yapı, tümcede hangi öğelerin zorunlu olduğunu belirler. Eğer eylem iki özneliği içeren bir etkinliği anlatıyorsa, bunların dile getirilmesini sağlayan en az iki kurucunun tümcede yer

alması gerekmektedir (Haegeman 1991: 36). Konuşucunun bir eylemin anlamını bilmesi, bu eylemle hangi etkinliğin anlatıldığını, yani kaç katılımcının olduğunu ve eylemin kaç öznel alacağını bilmesi demektir. Bu yaklaşımda eylemlerin sözcüksel gösteriminin iyileştirilmesi için eylemin anlamdan türeyen öznellik yapısının geliştirilmesi gereğine işaret edilir. Kuramın önemli bir bölümü olan Q kuramıyla eylemin, aldığı öznelliklere hangi rolü (kılıcı, etkilenen, kaynak, erek, vd.) yükleyeceği belirlenir. Bu yönü ile kuram, yukarıda söz ettiğimiz salt sözdizimsel yaklaşımdan biraz ayrılmış görünmektedir.

II. Bilişsel Dilbilim ve Öncüleri:

George Lakoff ve Ronald Langacker

Çalışma alanını bilişsel anlambilim olarak belirleyen dilbilimci George Lakoff ve meslektaş Mark Johnson'a göre, anlamlı kavramsal yapılar iki kaynaktan çıkmaktadır: (1) beden ve toplumla ilgili deneyimlerin doğasından, ve (2) insanın iyi yapılanmış bazı bedensel ve toplumsal etkileşimlerle ilgili deneyimlerini doğuştan sahip olduğu imgeleme gücüyle soyut kavramsal yapılara yansıtılabilmesinden (Lakoff 1988: 121). Bu görüşe göre, (a) insan düşüncesi ve insan bedeni birbirinden ayrı varlıklar değildir, (b) deneyimler imgeleme aracılığıyla soyut bilişsel bir düzeye (ulamlaştırma, eğretileme ve düz değiştirme gibi yollarla) taşınır, ve (c) sözdizim, ulamları yönlendiren bir dizi algoritmik ilke değildir; anlamla yönlendirilen yapıların oluşumunu sağlayan bir dizgedir.

Yukarıdaki ilkeler incelendiğinde anlaşılacağı gibi bilişsel anlambilim, dilin (bunu daraltarak dil ulamlarının diyebiliriz) gerçek dünyada var olan nesne, süreç, olay vd.'ni simgeler yoluyla gösterdiği düşüncesine (nesnel biliş yaklaşımına) katılmamakta ve bu düşüncenin ürünü olan yaklaşımların karşısında yer almaktadır. Örneğin 'özellik anlambilimi' bilişsel anlambilimin karşısında olduğu bir yaklaşımdır. Bir özellik demetinin bir nesne ya da olayı tanımladığı bu yaklaşıma göre, doğru ulamların dünyada nesnel olarak var olduğu, ve dil ulamlarının bunları yansıtmak için kullanılan simgeler olduğu varsayılmaktadır. Bu görüş dilin ve dil ulamlarının kavramsal yönünü görmezlikten geldiği, yani insan bedeninin ve düşüncesinin birbirinden ayrı olduğunu öngördüğü ve insanın bedensel deneyimlerinden kaynaklanan imgeleme gücünü gözardı ettiğinden bilişsel anlambilim tarafından kabul görmemektedir. Bu konuyu tartışan Lakoff (1987, Bölüm 2) görüşlerini, Ludwig Wittgenstein'dan Brent Berlin ve Pal Kay'e, J. L. Austin'den Eleonor Rosch'a kadar bir dizi araştırmacının deneysel ve kuramsal çalışmalarına dayandırmaktadır. Özellikle Rosch'un deneysel çalışmalarını kullanan yazar,

çoğu dilbilim yaklaşımının temelinde yatan, ve dil ulamlarının rastlantısal ve nesnel olduğunu söyleyen yaklaşımların bilişsel anlambilimin reddettiği bir görüş olduğunu söylemekte ve bunun nedenlerini tartışmaktadır.

Lakoff'un geniş yer ayırdığı Rosch, bilişsel psikoloji alanında ulamlaştırma konusunu ön plana çıkarmış, ve Aristo'dan bu yana iyi anlaşıldığı sanılan ulamı *öntip kuramı* çerçevesinde yeniden tanımlamıştır. Nesnel biliş ve özellik anlambiliminin türediği klasik kurama göre, şeylerin aynı ulama dahil edilmesi için, onların belli özellikleri paylaşmaları gerekmektedir. Paylaşılan bu özellikler ulamı tanımlayan özellikler olarak değerlendirilmektedir (Lakoff 1987: 6-7). Oysa Rosch bir dizi deneysel çalışma ile ulamların öntip denilen en iyi örnekleri içerdiğini, ve insan bilişinin ulamlaştırmada önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmıştır. Örneğin *keci, fil, altın, masa, sandalye* gibi sözcükler, ulamlaştırmanın sadece belli bir düzeyini, bilişsel anlamda temel düzeyi oluşturmaktadır. Örneğin *sandalye* temel düzeyi, *eşya* üst, *mutfak sandalyesi* ise alt düzeyi ifade eder (Rosch 1978: 32). Temel düzey, insanların çevrelerini en kolay anlayabildikleri, bilgiyi en verimli olarak işleyebildikleri, depolayabildikleri ve diğerlerine iletebildikleri düzeydir. Ayrıca çeşitli deneysel araştırmalardan, temel düzeyin çocukların ilk adlandırdıkları ve anladıkları, dilin sözcük dağarcığına ilk giren düzey olduğu, ve nesnelere kültürle belirlenen işlevlerinin belirlendiği düzey olduğu ortaya çıkarılmıştır (daha geniş bilgi ve değerlendirme için bkz. Lakoff 1988: 132). Kısaca, Rosch araştırmalarıyla ulamlaştırmanın nedensiz olmadığını, merkezdeki örneklerden çevresel örneklere uzanan bilişsel bir olgu olduğunu, bir ulamın merkezdeki örneklerinin öntipler olduğunu, yani konuşucular için daha baskın olan şeyleri kavramlaştıran sözcükler olduğunu göstermiştir.

Bilişsel dilbilimin ne olduğu ve çalışma yöntemleri, Ronald Langacker'ın iki cilt halinde yayınladığı *Foundations of Cognitive Linguistics* (1987b, c) [Bilişsel Dilbilimin Temelleri] kitabında ortaya konulmuştur. Bu geniş çaplı çalışmada önerilen modele göre, dilbilgisinde iki uzam veya kutup vardır: sesbilimsel ve anlamsal uzam ya da kutup. Bunlar sırasıyla, insanın ne duyduğuna (veya okuduğuna), ve ne anladığına eşdeğerdir. Sesbilim kutbunda bir yapı varsa, ona *eşdeğer bir anlambilimsel kutup* da vardır. Sesbilimsel ve anlambilimsel kutuplar arasındaki bu eşliliğe Langacker simgesel eşdeğerlik demektedir.

III. Bilişsel Dilbilimde İmge

Langacker'ın modelinde sesbilimsel kutuptaki yapılar sesler, anlamsal kutuptakiler ise büyük ölçüde imgelerdir. İmgelerin anlam kutbunda olduğu kesin olmakla beraber, tüm anlam yapılarının imgeler halinde açıklanıp açıklanamayacağı şimdilik açık bir soru olarak durmaktadır. Bu soru büyük ölçüde imgenin ne olduğu ile ilgilidir. İmgenin bir resim, eğretileme veya şekil

olmadığı konusunda araştırmacılar birleşmiş görünmektedir. Sadece görsel değil, duymusal ve işitsel imgeler de olduğundan yola çıkılarak, imgenin eşdeğer bir algılanmış girdinin olmadığı algısal duymular olduğu düşünülebilir (bkz. Holmqvist 1993: 18).

İmge kavramının anlaşılması için bilişsel dilbilimin karşısında olduğu görüşlerde kavramın ne olduğu ve nasıl anlaşıldığı konusuna bir kez daha bakmak gerekecektir. Bu görüşlerde olduğu gibi, eğer simgelerin anlamı dünyadaki varlıklarla anlaşılıyorsa, örneğin 'Salı'nın anlaşılması için haftanın ve günlerin dünyada var olması gerekmektedir. Oysa bunların nesnel dünyada var olmadığı Lakoff'un verdiği Bali örneğinden anlaşılmaktadır. Bali'de çeşitli uzunluklarda ve aynı anda birarada bulunan çeşitli haftalar vardır. 'Salı'nın ne olduğunu bilmek için haftanın ne olduğunu ve nasıl yapılandığını bilmek gerekmektedir (Lakoff 1988: 135).

Lakoff'a göre Salı gibi kavramların tanımı için imgesel yapılar gerekmektedir. Bu yapıları Lakoff, bilişbilimin temel terimlerinden 'bütüncül düzen' ile tanımlamaktadır. Buna göre Salı bir dış gerçeklik değil, 'hafta bütüncül düzenine' ne göre anlaşılabilen bir kavramdır. Buradan hareketle Lakoff, gerçeklerin kültürün sağladığı bütüncül düzenlere gönderme yapılarak tanımlandığı, ve dış dünyada değil, insanların aklında bulunduğu görüşüne varmaktadır.

Lakoff bu düşüncesini Fillmore'un çerçeve anlambilimine (ve bunun gibi bilişsel temeli olan benzer modellere) dayandırmaktadır. Fillmore'a göre her sözcük, belli bir çerçeve içinde anlam kazanan bir öğeye işaret eder. Çerçeveleri, nesnel olarak tanımlanan dış gerçeklikle eşdeğer anlamlar taşıyan yapılar olarak tanımlamak güçtür. *Bachelor* [bekar erkek] örneğinde olduğu gibi, sözcükler gerçeğe değil, toplum yapısının bilişte var olan ideal görünümüne göre tanımlanır. Bu ideal bilişsel görünümde insanlar karşı cinsten biriyle cinsel yaşamı olan, tek eşli evlilikler kuran, belli bir yaşta evlenen, aynı kişiyle evliliğini sürdüren, vb. özellikler taşıyan kişilerdir. *Bachelor* sözcüğü, 'evlenebilecek yaşta olduğu halde bekarlığını sürdüren erkek' anlamını, bu ideal görünüme göre kazanmıştır. Bu görünüm gerçeğe her zaman örtüşmemektedir. Lakoff idealleştirilmiş modelde, Tarzan'ın, papanın, dört eşle evlenmesine izin verildiği halde üç eşi olan müslüman erkeğin, çocukluğundan beri komada olan bir erkeğin bekarlığının hiç gündeme gelmediğini belirterek, bu kişilere bekar diyebilmek için tanımın 'esnetilmesi' gereğine işaret etmektedir. Tanımın esnetilmesi ise ideal modelin bazı yönlerinin değiştirilmesi ya da tümüyle gözardı edilmesi anlamını taşımaktadır (Lakoff 1988: 138).

İmgeleme yoluyla oluşturulan bütüncül düzenler

Mark Johnson, *The Body in the Mind* (1987) [Aklın İçindeki Beden] adlı kitabında bedenimizle yaşadığımız olaylardan çıkararak imgeleme yoluyla

oluşturduğumuz bazı bütüncül düzenlerin varlığını tartışmaktadır. Lakoff bunlardan birkaçına değinmekte ve dildeki sözcüklere nasıl ulaşıldığını örneklemektedir. Örneğin 'parça-bütün bütüncül düzeni' bunlardan biridir. Bu bilişsel yapı bedenimizle ilgili deneyimimizden yani bir bütün oluşumuzdan ve bedenimizi bir bütün olarak idare edişimizden kaynaklanmaktadır. Bedenimizi parçaları olan bir bütün olarak algılarız, bunun yanısıra dünyadaki diğer nesnelere sahip olduğu parça-bütün yapısının da farkında olmamız gerekir. Bu bilişsel düzen bazı eğretilmelere yol açmıştır. Örneğin, aileler ve diğer kurumsal düzenlemeler parçaları olan bütüncül olarak anlaşılır. Evlilik, parçası eşler olan bir ailenin (bir bütüncül) oluşması için gerçekleştirilir. Dolayısıyla boşanma *ayrılma*, yani bütüncül bozulması olarak adlandırılır (Lakoff 1988: 143).

Parça-bütün düzeninin eğretilme yoluyla içinde *baş* veya *ayak* olan pek çok sözcük ve deyim ortaya çıkardığını söyleyebiliriz. Türkçedeki *başbakan*, *başkomutan*, *başöğretmen*, *başkent*, *başa baş*, *başını ezmek* gibi sözcük ve deyimlerden, beden en üstteki parçası olan başın kültürümüzde (büyük olasılıkla diğer bazı kültürlerde olduğu gibi) önemli, değerli olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Buna karşılık, bedenin en altında yer alan ayakların kullanıldığı *ayak işleri*, *ayak takımı*, *ayağının altına almak*, *ayağının altını öpmek* gibi birleşik ad ve deyimlerden, ayakların başa göre daha az değerli olarak algılandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan *ayağının altına almak* ve *ayağının altını öpmek* sözleri, konuşanın başının diğerinin ayaklarıyla aynı düzeye, hatta onun altına indiğini, yani bedenin en önemli parçasının bir başkasının bedeninin en değersiz parçasının altına indiğini söylemektedir. Dolayısıyla bu sözler, kişinin kendi değerini bilerek düşürdüğü anlamını imgeleme yoluyla ifade eder.

Johnson'un sözünü ettiği bir başka bütüncül düzen, 'kaynak-yol-erek bütüncül düzeni'dir. Bu bilişsel yapı, her hareket ettiğimizde başladığımız ve varmak istediğimiz bir nokta olmasından, ayrıca başlangıç ve bitiş noktalarını birbirine bağlayan ve yönlendiren bir dizi bitişik yerler olmasından kaynaklanmaktadır. Bu bedensel deneyimin yol açtığı anlayışlardan biri, amaçların varılacak nokta olarak, yani bir başlangıç noktasından bitiş noktasına doğru ilerlediğimiz bir yol olarak anlaşılmasıdır. *Yollamak*, *yola gelmek*, *yoldan çıkmak*, *hizaya girmek/gelmek*, *yolları ayrılmak*, *yol aramak*, *yolcu*, bu bilişsel yapıya Türkçeden verebileceğimiz örneklerdir.

IV. Bilişsel Dilbilimde Ulamlar

Lakoff'un üzerinde durduğu bilişsel yapılar ve bunların eğretilme gibi yollarla dile getirilmesi, Ronald Langacker'ın çalışmalarında da önemli bir yer tutmaktadır. Langacker'a (1987b: 110) göre insan, algıladığı bir durumu değişik imgeler yoluyla değişik biçimlerde kurgular. Bir durumun iki değişik imgesi

olabilir; bunlar durumun hangi özelliklerinin seçildiğiyle, bu özelliklerin birbirlerine göre baskınlığıyla, hangi bakış açısından algılandıklarıyla, vb. konularla ilgilidir. Eylem, ad gibi ulamları biçimbirimsel özelliklere göre tanımlayan geleneksel dilbilgisi yaklaşımlarının ve anlamın nesnel dünyada var olduğunu söyleyen anlayışların tersine bilişsel yaklaşım, bir durumun anlamının durumun nasıl kurgulandığına bağlı olarak değiştiğini söylemektedir (Langacker 1987b: 56). Langacker iki ciltlik çalışmasının birincisinde (1987b), anlamın ve dilbilgisi sınıflarının kavramsal temelini aydınlatmayı amaçladığı tartışmalar yapmaktadır. Bu tartışmaların ışığında bazı kavramlar önermektedir. Dil ulamlarını, özellikle eylem ulamını tanımlamak için gerekli olan bazıları aşağıda açıklamak yerinde olacaktır .

Bilişsel süreçler **Yüklemler ve belgileme**

Langacker varlıkların farklı biçimlerde algılandığına işaret ederek, algısal farklılığın varlıkların farklı dilsel biçimlerle ifade edilmelerine yol açtığını söyler. Varlıkların hangi dilsel biçimlerle ifade edildiğini açıklamak amacıyla yazar yüklemleme terimini kullanmaktadır. Dil biçimleri temelde ikiye, iki yüklemleme türüne ayrılmaktadır: Adlarla ve ilişkilerle gerçekleştirilen yüklemlemeler.

1. Ad yüklemlemesi bir şeyi belirtir.
2. İlişki yüklemlemesi
  - a. zaman dışı bir ilişkiyi
  - b. bir süreci belirtir.

Langacker'ın özgünlüğü, bu yüklemleme türlerini birbirlerinden ayıran nedeni kavramsal bir temele dayandırmasıdır. Yazara göre bunları birbirinden ayıran içeriklerinin ne olduğu değil, bu içeriğin nasıl kurgulandığı ve belgilenmesidir. Ad yüklemlemesi, varlıkların birbirleriyle bağlantılı olarak algılanarak aynı tanım kümesi içinde tanımlanması, ve böyle oluşturulan bölgenin belgilenmesidir. Örneğin *alfabe*, biliş düzeyinde bir bölge oluşturmaktadır. Bölge, alfabeyi oluşturan harflerin birbirleriyle bağlantısını, yani harflerin belli bir sıra içinde dizilmiş olarak algılandıkları bilgisini yansıtmaktadır. Bir başka ifadeyle ad yüklemlemesi bir 'şey'i dile getirir. 'şey', dünyadaki somut bir varlığa değil, bilişsel bir olaya işaret eder.² Buna 'şey bütüncül düzeni' denmektedir. Ve dillerde bu bütüncül düzeni ifade eden simgesel yapılar ad olarak ulamlaştırılır (Langacker 1987b: 215).

İlişki yüklemlemesi terimi de birbiriyle bağlantılı varlıklara dayanır; ancak bu tür yüklemlemede varlıkların arasındaki karşılıklı ilişkiler belgilenir. Örneğin, Türkçedeki *sayı* ve *saymak* sözcüklerini ele alabiliriz. Bunlardan ilki

bir adı yüklemlemekte, yani algılanan bir dizi varlığı bir bölge içinde belgilemektedir. İkincisi aynı varlıkları içermekte, ancak bu kez aynı kavramsal içeriği varlıklar arasındaki ilişki olarak belgilemektedir. Dolayısıyla bu iki sözcüğün ayrı ulamlar (ad ve eylem) olarak gerçekleşmesinin nedeni, aynı varlığın (veya bir küme varlığın) farklı biçimlerde belgilenmesidir (bkz. Langacker 1987a: 69).

İki alt grupta incelenen ilişki yüklemlemesinden birincisine, yani zaman dışı ilişkilere dahil olanlar ilgeç, sıfat, zarf, eylemlilik ve ortaçlarla, ikinci alt gruba, yani süreçlere dahil olanlar ise eylemlerle örtüşmektedir (Langacker 1987a: 72, 1987b: 214). Örnek olarak Türkçede zaman dışı ilişkileri belgileyen *karşı*, *karşın*, *karşıt* gibi sözcükleri, *karşılaşmak*, *karşılaştırmak*, *karşılama* gibi eylemlere karşılaştırabiliriz. Bu sözcükler ayrı dil sınıflarında yer almakta, buna karşın anlamsal bir temeli paylaşmaktadırlar. (Bu anlamsal payda, sözcüklerin türediği biçimbirimden (*karşı*) kolaylıkla anlaşılmaktadır.) Bu olgu ve süreçler İngilizcede de farklı biçimlerde dile getirilmekte fakat sözcükler Türkçede olduğu gibi aynı anlamsal temeli paylaşıyor görünmemektedir. Krş. *against/across* (karşı), *despite* (karşın), *opposite* (karşıt; karşı), *come across* (karşılaşmak), *compare* (karşılaştırmak), *meet* (karşılama). (Öte yandan, İngilizcede zaman dışı bir ilişkiyi belgileyen *across* (karşı) ile bununla biçimsel bir ilgisi olan *cross* eyleminin aynı anlamsal temele dayandıklarını söylemek mümkün görünmektedir (bkz. Langacker 1987a: 68).) Dillerdeki bu ve benzeri yapısal farklılıklar, Langacker'ın kuramına göre nedensiz değildir. Bu kuram çerçevesinde bir varlığın zaman dışı bir ilişki olarak mı, yoksa bir süreç olarak mı yüklendiği onun nasıl algılandığı ve belgilendiği ile ilgilidir. Bu yüzden bir ilişkiyi ve süreci dile getiren sözcükler Türkçe örneklerde görüldüğü gibi, aynı kavramsal temeli paylaşabilir. Bu basit bir biçimbirimsel kural değil, anadili konuşucularının bilişsel süreçlerinin söze kavramlaştırılmasıdır.

Özet tarama, sıralı tarama

Bu yazının odak noktası olan eylemlerin bilişsel alanda nasıl tanımlandığına biraz daha yaklaşabilmek için Langacker'ın 'süreç'lerin, zaman dışı ilişkilerin ve 'şey'lerin nasıl kavramlaştırıldığına ilişkin düşüncelerini biraz daha yakından tanımak gerekmektedir. Yazar bu ulamlara dahil edilen birimlerin kavramsal farklılıkları olduğunu, dile getirilirken kullanılan biçimlerin bu farklılığı yansıtmaya yönelik olduğunu söylemektedir. Bu fark, süreçlerin ve şeylerin 'sıralı tarama' ve 'özet tarama' olarak adlandırılan biliş olayları yoluyla kavramlaşmalarından kaynaklanmaktadır.

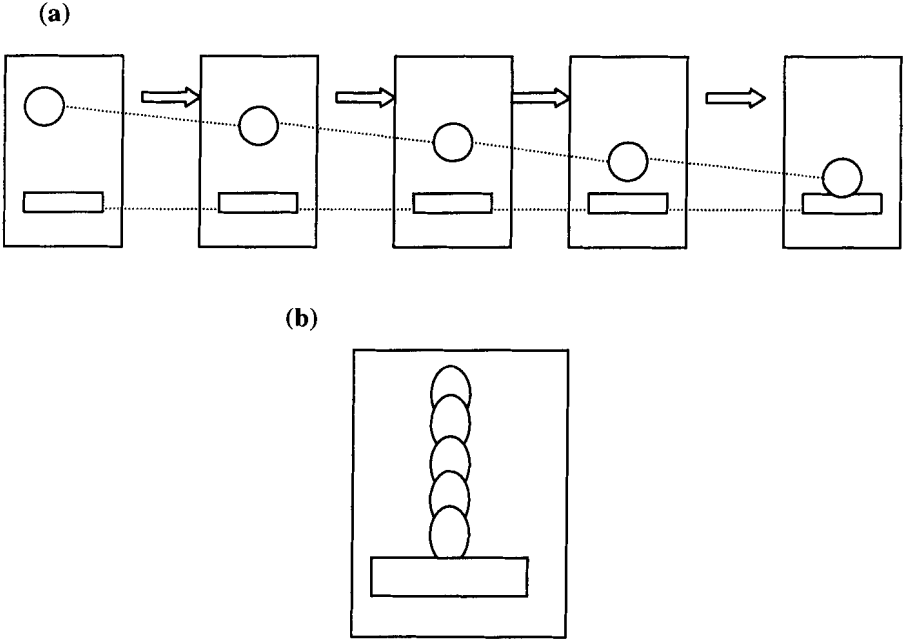
Sıralı tarama, bir sahnenin diğerine sırayla dönüştüğünün kavramlaştırılmasıdır. Evrilmekte olan bir olayın çeşitli yönleri sıralı, birikmeyen bir biçimde gözlemlenir. Her sahne ayrı anlarda kavramlaşır, kavramlaşan bir sahne, onu izleyen sahne kavramlaşırken yok olur. Dolayısıyla

bu tür algılamada kavramlaştırma devingendir, içeriği bir andan diğerine değişir. Bu algılama biçimi değişimlerin ve olayların belgilenmesine uygundur.

Özet tarama, bir olayın çeşitli yönlerinin birikerek anlaşılması, yani kavramlaşmanın aşama aşama oluşturulduğu anlamını taşımaktadır. Bir sahne tümüyle tarandığında, bütün cepheler aynı anda görüntüdedir, ve tek vücut olarak birbirlerine tutunurlar. Bir sahnenin çeşitli cepheleri kavramlaştıktan sonra bir daha yok olmaz. Bu algılama biçimi durağan (zaman dışı) olguların, ve (şeylerin) belgilenmesine uygun düşer.

İki tür algılama biçimini örneklemek üzere Langacker bir nesnenin yere düşmesini düşünür. şekil 1a 'da düşme sürecinin sıralı taranması gösterilmektedir.³ Aynı olayın özet taraması (şekil 1b) birikme aşamasının algılanmasını gerektirir. Bu, tüm oluşturucu durumlar aynı anda etkin ve tek vücut olarak anlaşılincaya kadar devam eder. Örneğin Türkçede *düşmek* eyleminin şekil 1a'da, *düşme*, *düşüş* gibi adların da şekil b'de olduğu gibi taranarak anlaşıldığını düşünebiliriz.

Şekil 1

Tümce/tümcecik düzeyinde karşılaştırılsa,

- (1) Kitap yere düştü
- (2) Kitabın yere düşmesi....

örneklerinin birincisinde dikkatimizin hareket eden nesne üstünde yoğunlaştığını, bir önceki durumu unutarak ikincisi ile devam ettiğimizi söyleyebiliriz. İkinci örnekte ise hareket yolunu algılar, hareket eden varlığın art arda oluşan durumlarını göz ardı ederiz.

Benzer bir tarama farklılığını sergileyen *beklemek* (eylem) ve *bekleme* (ad) sözcüklerini ele alalım. Bu sözcüklerden ikincisinin, trafik polisleri tarafından, araç sürücülerini uyararak için kullanıldığını görüyoruz:

- (3) (Lütfen) bekleme yapmayınız.

Trafik polislerinin sürücülere durmamaları gereken yerde durduklarında yaptıkları bu uyarı, *beklemek* eylemi kullanılarak,

- (4) Lütfen beklemeyiniz

gibi bir tümce ile de yapılabilirdi. Oysa (4) numaralı tümcenin genellikle tercih edilmediği görülmektedir. Bunun bir nedeni, trafik polisinin durumu algılaması ile ilgilidir. Langacker'ın kuramı çerçevesinde *beklemek* eylemi bir 'ilişki'yi yüklem; zaman içinde evrimleşen bir ilişki olarak algılandığı için bir 'süreç' tir. Öte yandan *bekleme* gibi adlar, ne zaman içinde gelişir, ne de zamanla sınırlıdır. Bu yönüyle *bekleme*, zaman dışı bir ilişkiyi yüklem. Bu tür adlar nesnel varlıklara benzetilebilir. Langacker buna örnek olarak *su*'yu verir. *Su*, ne uzam içinde gelişir, ne de uzamla sınırlıdır; göller, nehirler, okyanuslarda bulunur. *Su* adı, uzamda bu nitelikler olduğu zaman ortaya çıkar. *Bekleme* adı da temel süreç olduğu zaman ortaya çıkar. Bu açıklamalar ışığında (4)'dün, *beklemek* eyleminin zaman içinde evrilmesini belgilediğini söyleyebiliriz. Bu türmeden, konuşanın hareket üstünde yoğunlaştığını ve olayın gelişmesini sürdüren bir süreç olarak algılandığını anlıyoruz. Dolayısıyla eylem kullanımı, geçiciliği için olan bir olayı belgilemektedir. Öte yandan (3)'deki ad kullanımı ile, konuşanın hareket üstünde değil, hareketin gerçekleştiği soyut bir yol üstünde odaklandığını düşünebiliriz. Bu algılama biçiminde *bekleme*, ne zamanla sınırlı ne de zaman içinde gelişen bir durum değildir; dolayısıyla eylemle belirtilen durumdan daha etkili ve kalıcı olarak algılanmıştır. İşte bu fark trafik polisinin sürücüyü uyarırken eylem değil ad kullanımını ortaya çıkarmıştır. Böylelikle polis, karşılaştığı hareketin geçiciliğini değil sürerliliğini, hatta sürücünün ısrarcılığını algılamış, veya bunu varsaymış görülmektedir.

Zaman içinde değişmezlik ilkesi: Talmy Givón

Lakoff ve Langacker'ın düşünceleriyle benzerlikleri olan çeşitli dilbilimcilerden söz etmek mümkündür. Bunlardan biri olan Talmy Givón (1979), Langacker'dan bağımsız olarak geliştirdiği, ama onun kuramına çok benzeyen görüşlerinde, dil ulamlarının dış dünyada insandan bağımsız olarak var olan şey ve olayların bire-bir adlandırılması olmadığını dile getirmiş, dil ulamlarının insan bilişinin varlıkları nasıl algıladığıyla ilgili olduğunu göstermeğe çalışmıştır. Givón'a göre insanın algılama aracı uzamı zaman boyunca tarar; dolayısıyla insanın varlıkları zaman ve uzam içinde algıladığından söz etmek mümkündür. Bu görüşe göre bir kavramı konuşan veya dinleyenin uzamsal bilgisine sunan sözcükler adlardır. Öte yandan eylemler, daha çok hareket ve olayları dile getirir; yani bir kavramı konuşan veya dinleyenin zamansal bilgisine sunarlar. Eylemler genellikle adlardan daha az somut olan varlıkları, yani sadece zaman içinde var olabilen süreç, hareket, olay vd.'ni ifade eder. Bir başka ulam oluşturan sıfatlar ise, eylemlerle karşılaştırıldığında kısıtlı sayıda zaman ve görünüş eklerine sahiptirler, ve pek çok açıdan adlarla eylemlerin arasında bir yerdedirler. Dillerde sıfat olarak sözcükleşen nitelikler, biçim, en, boy, cinsiyet, renk, doku gibi genellikle daha kalıcı, sürekli niteliklerdir. Eğer bir dilde sadece bir kaç sıfat varsa bunlar çoklukla zaman içinde değişmezliği olan nitelikleri ifade etmektedir. Öte yandan daha az kalıcı olan sıcak, soğuk, kızgın, neşeli, üzgün gibi nitelikler çoğunlukla eylem olarak sözcükleşme eğilimindedir (bkz. Givón 1979: 321-322).

Çeşitli dillerde (özellikle Hint-Avrupa dilleri dışında kalan dillerde, örneğin Afrika dillerinde) yaptığı araştırmalardan yola çıkan Givón, zamanda değişmezlik çizgisi diyebileceğimiz bir yapı tasarlamış ve dil ulamlarını bu çizgi üstünde açıklamaya çalışmıştır. Bu çizginin bir ucunda zaman içinde en fazla kalıcılığı olan, çok yavaş gelişen ve birbirlerine benzeme eğiliminde olan şeyler bulunmaktadır. Bunlar ad olarak sözcükleşir. Diğer uca ise zaman içinde en az kalıcılığı olan, evrende değişim içeren olay ve hareketler vardır. Bunlar da eylem olarak sözcükleşir. Zamanda değişmezlik çizgisinin ortalarında yer alan şeyler, yani var olma süreleri iki ucun ortasında olanlar sıfat olarak sözcükleşir. Bunlardan daha kalıcı nitelikleri olanların ad olarak sözcükleşme olasılığı yüksektir. Zamanda değişmezlikleri daha az olan, geçici niteliklerin ise eylem olarak sözcükleşme şansları yüksektir.

V. Sonuç: Bilişsel Dilbilimin Dil Olgularıyla İlgili Genel Sezdirimleri ve Kuramın Uygulama Alanı

Bilişsel dilbilimin sadece bir bölümünün tanıtıldığı bu yazıdan, kuramın anadili konuşucularının sezgilerine büyük ölçüde yer veren ve anlamla ilgili sonuçlara varan bir dilbilim kuramı olduğu görüşü çıkmaktadır, sanırım. Bu kuram herşeyden önce dili, hepimizin sezgileriyle de hissettiği gibi, her yönü birbirine tutunan bir dizge olarak görmekte ve kendisini dilin sadece belli bir bölümüne kısıtlamamaktadır. Bu çerçevede dil ulamları konusunda çeşitli dilbilim kuramlarından farklı bir görüş ileri sürmekte, ve ad ve eylem ulamlarının evrensel olduğunu, bunların dilbilgisi yapısının temelinde olduğunu söyledikten sonra farklılığın kavramlaştırma düzeyinde olduğunu ortaya koymaya çalışmaktadır. Dil olgularını yapısal dilbilimcilerin pek fazla ilgilenmediği bazı terimler (*sıralı ve özet tarama, eğretileme, imge, belgileme, bölge, bütüncül düzen*, vd.) kullanarak bilişsel açıdan inanılabilirliği olan ve çeşitli psikolojik deneylerle kanıtlanmış süreçler aracılığıyla açıklamaya çalışmaktadır.

Bu kuramın en bilinen uygulama alanı bilgisayar dilbiliminde görülmektedir. İşlevsel bakış açısı, kuramın bu alana getirdiği bir yenilik olmuştur. Chomsky'ci biçimci yaklaşımın temel ilkelerinden olan sözdizimin bağımsızlığı, bilgisayar dilbiliminde çeşitli çalışmaları yönlendirmiş olmakla beraber, bunların birbirlerinden ayrı ve kopuk olması bazı eleştirilere yol açmıştır. Eleştiriler bu çalışmaların ya sözdizim ya anlam üstünde durduğu, birinin diğerine yeğlenmek zorunda kaldığı yolundadır. Bir başka sorun, biçimci yaklaşımların anlamın görüntülenmesi konusundaki yetersizliğidir (bkz. Holmqvist 1993 ve Heinze 1994). Bu sorunlar tümüyle giderilmese de, bilişsel dilbilim biçimci yaklaşımlardan farklı ilkeler öne sürdüğü, dilin anlam yönünü sesbilim, biçimbirim, sözdizim ve diğer boyutlardan ayırmadığı ve imge bütüncül düzenleriyle anlamın görüntülenmesi konusunda yeni görüşler ileri sürdüğü için bilgisayar dilbilimi için ilgi çekici olmuştur. Özetle, bilişsel dilbilimin biçimbirim, sesbilim, anlambilim ve kullanımbilim için birbirine tutunan açıklamalar yapması ve biçimci yaklaşımların birarada ele almakta zorlanacağı dil olgularına bütüncül açıklamalar getirmesi onun uygulanabilirliğini arttırmıştır. (Bilişsel dilbilimin alana katkıları ve uygulamalar Holmqvist 1993 ve Heinze 1994 'de görülebilir.)

Öte yandan bilişsel dilbilim, dilin bilgisayarlaştırılmasıyla ilgili doğrudan açıklamalar yapmamakta ve bu yüzden de eleştirilmektedir (bkz. Heinze 1994:86-88). Örneğin Langacker'ın, insan beyninin *ne* yaptığını tutarlı bir biçimde açıklaması, fakat bunun *nasıl* gerçekleştiğini açıklamaması, bunun da sinirsel işleme için yeterli ve doğrudan katkılarda bulunmaması bir eleştiri konusudur. Eleştirilere karşın, bilişsel dilbilimin hem kuramsal hem de uygulama alanında dili anlamaya şu üç nedenle yararlı olduğunu söyleyebiliriz (bkz. Heinze 1994: 43-45): (a) Kuram, bir dil olgusunun anlaşılmasında

kullanılabilecek bir dizi yapı önerir. Bu yapıların çeşitliliği, sorunu istenilen kapsam ve derinlikte incelemeye olanak verir. (b) Kuram diğer işlevsel dilbilgisi kuramlarında olduğu gibi, doğru ve yanlış tümceler arasında kesin, vazgeçilmez bir sınır çizmez; bu nedenle dildeki tüm sözceler araştırma alanına girebilir. (c) Kuram dil olgularının nedenini zihinsel ve bilişsel süreçlerde aramakta ve dili psikolojik bir olgu olarak açıklamayı amaçlamaktadır; psikolojik yönden inanılır olmaya, yani insan beyninin belli bir amaç için nasıl çalıştığını açıklamaya ve hatta bunu görüntülemeye çalışır.

Bunlara karşın, Langacker (1987a: 92)'ın söylediği gibi, bilişsel dilbilimin evrensel geçerliliği olan, nesnel etkenlere dayalı, ve hatta sadece kavramsal içeriğe dayalı tanımlar bulma umudu ve amacı yoktur. Kuramın en önemli yönü, bu içeriğe nasıl ulaşıldığının ve bunun nasıl oluşturulduğunun anlaşılmasına çalışılmasıdır. Görüldüğü gibi Langacker, karmaşık bilişsel eylemlerin sadece işlevsel mimari yapısı hakkında inanılır varsayımlar yapılabileceğinin farkındadır. Bunlar bile şu anda tartışmaya açık ve belki de yeterli olgunluğa ulaşmamış durumdadır. Yine de, işlevsel bir bakış açısıyla dilin psikolojik bir olgu olduğunu açıklamak bakımından değerlidir.

Notlar:

1. Yazının sonuna, yazıda kullanılan terimlerin hangi İngilizce terimin karşılığı olduğunu belirtmek amacıyla Türkçe-İngilizce dizin eklenmiştir. Dizin hazırlanmasında Kocaman (1990) ve *Bilişim Terimleri Sözlüğü*'nden yararlanılmıştır.
2. Yazara göre bilişsel olay, tek bir nöronun harekete geçmesi olabileceği gibi, geniş bir mimari yapıya sahip karmaşık bir oluşum da olabilir. Olayın nörolojik bir iz bıraktığını, bunun da tekrar oluşuma yol açacağını düşünebiliriz. Böylece bir olay giderek daha derinleşir ve canlandırılması kolaylaşır (Langacker 1987b: 100).
3. Langacker bu şekilleri sadece kuramın belli yönlerini sunma amacıyla kullanmaktadır. Yazar şekillerde gösterilen durumların ayrı ayrı varlıklar olarak algılanmadığına dikkat çekmekte ve zihinsel etkinliklerin sürekliliğini belirtmektedir.

Kaynakça

- Bilişim Terimleri Sözlüğü*. (1996). Türkiye Bilişim Derneği.
- Chomsky, Noam. (1957). *Syntactic Structures*. The Hague: Mouton.
- Chomsky, Noam. (1965). *Aspects of the Theory of Syntax*, Cambridge, Massachusetts: MIT Press.
- Givón, Talmy. (1979). *On Understanding Grammar*. New York: Academic Press.
- Haegeman, Liliane. (1991). *Introduction to Government and Binding Theory*. Oxford: Basil Blackwell Ltd.
- Heinze, Daniel T. (1994). Computational Cognitive Linguistics. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Pennsylvania: The Pennsylvania State University.
- Holmqvist, Kenneth. (1993). *Implementing Cognitive Semantics*. Lund: Reprocentralen.
- Hopper, Paul J. ve Thompson, Sandra. (1984). The Discourse Basis for Lexical Categories in Universal Grammar. *Language*. Cilt 60, Sayı 4, 703-752.
- Johnson, Mark. (1987). *The Body in the Mind: The Bodily Basis of Reason and Imagination*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kocaman, Ahmet. (1990). Dilbilim Terimleri Sözlüğü. Durmuşoğlu, G., İmer, K., Kocaman, A., Özsoy, S. (haz.) içinde. *Dilbilim Araştırmaları*. Ankara: Hitit Yayınevi, 156-190.
- Lakoff, George. (1987). *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About the Mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, George. (1988). Cognitive Semantics. Eco, Umberto, Santambrogio, Marco, Violi, Patrizia (haz.) içinde. *Meaning and Mental Representations*. Bloomington: Indiana University Press, 119-151.
- Langacker, Ronald W. (1987a). Nouns and Verbs. *Language*, Cilt 63, Sayı 1, 53-94.
- Langacker, Ronald W. (1987b). *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. I - Theoretical Prerequisites*. Stanford, California: Stanford University.

Langacker, Ronald W. (1987c). *Foundations of Cognitive Grammar: Volume II - Descriptive Application*. Stanford, California: Stanford University Press.

Lyons, John. (1968). *Introduction to Theoretical Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

Robins, R. H. (1967). *A Short History of Linguistics*. Bloomington: Indiana University Press.

Rosch, Eleanor. (1978). Principles of Categorization. Rosch, Eleanor ve Lloyd, Barbara (haz.) içinde. *Cognition and Categorization*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, Publishers, 27-48.

Türkçe- İngilizce Dizin

algısal duyular	:perceptual sensations
belgilemek	:to profile
bölge	:region
bütüncül düzen	:schema
düz değıştirmece	:metonymy
çerçeve anlambilimi	:frame semantics
hareket yolu	:path
imge	:image
duyumsal imge	:sensory image
nesnel biliş	:objectivist cognition
öntip	:prototype
özelliik anlambilimi	:feature semantics
sahne	:scene
tarama	:scanning
özet tarama	:summary scanning
sıralı tarama	:sequential scanning
ulamlaştırma	:categorization
yükleleme	:predication
ad yüklememesi	:nominal predication
ilişki yüklememesi	:relational predication